

Wat moet je kennen voor het Centraal Eindexamen (CE) Biologie VMBO in 2017

BI/K/3	Leervaardigheden in het vak biologie	
BI/K/4	Cellen staan aan de basis	BIOboek 1.1 + 2.1 + 1.6 + 1.7 + 1.8 + 2.5 + 3.7 + 3.8 + 4.3 + 4.11
BI/K/6	Planten en dieren en hun samenhang: de eigen omgeving verkend	BIOboek 1.2 + 1.3 + 1.5 + 1.7 + 1.9 + 2.2 + 2.4 + 2.6 + 4.1 + 4.3 + 4.4 + 4.5
BI/K/9	Het lichaam in stand houden: voeding en genotmiddelen, energie, transport en uitscheiding	BIOboek 3.3 + 3.4 + 3.5 + 3.6 + 3.7 + 3.9 + 3.18
BI/K/11	Reageren op prikkels	BIOboek 3.10 + 3.11 + 3.12 + 3.13 + 4.7
BI/K/12	Van generatie op generatie	BIOboek 1.3 + 1.5 + 3.14 + 3.15 + 4.8
BI/K/13	Erfelijkheid en evolutie	BIOboek 4.9 + 4.10 + 4.11
BI/V/1	Bescherming en antistoffen	BIOboek 3.4 + 3.15
BI/V/2	Gedrag bij mens en dier	BIOboek 4.7 + 4.8

BI/K/3 Leervaardigheden in het vak biologie

Hierin staan verschillende vaardigheden die je zijn bijgebracht tijdens de biologielessen.

Waar je voor het examen even speciaal op kunt oefenen zijn de 'rekenvaardigheden':

- oefenen met schema's, tabellen, grafieken e.d.
- oefenen in het aangeven van juiste eenheden en grootheden.
- oefenen in het maken van een onderzoeksverslag.

Oprachten hiervoor staan in BIOboek opdrachten.

BI/K/4 BIOboek 1.1 + 2.1 + 1.6 + 1.7 + 1.8 + 2.5 + 3.7 + 3.8 + 4.3

Cellen staan aan de basis

De kandidaat kan

- 1 levenskenmerken noemen en toelichten:
- stofwisseling (ademhaling, voeding, uitscheiding), groei, voortplanting, reageren op prikkels
- 2 delen waaruit een cel is opgebouwd en delen waardoor een cel kan zijn omgeven, benoemen en in afbeeldingen of in modellen aanwijzen en van deze delen de functie(s) beschrijven:
-celkern, cytoplasma, celmembran, vacuole, bladgroenkorrels, celwand
- 3 kenmerkende eigenschappen van cellen van dieren, planten, schimmels en bacteriën noemen:
-verschillen in bouw met betrekking tot:
. de aanwezigheid van een kern
. de aanwezigheid van bladgroenkorrels
. de aanwezigheid van een celwand
. relatieve grootte
- 4 beschrijven wat de stofwisselingsprocessen, verbranding en fotosynthese voor betekenis hebben voor de instandhouding van een organisme en wat de correlatie ervan is met de gassen die een organisme in en uit gaan
- 5 delen waaruit een weefsel, orgaan of orgaanstelsel is opgebouwd benoemen en in afbeeldingen of modellen aanwijzen en functie(s) van deze delen beschrijven:
-de aanwezigheid van weefsels en organen bij meercellige organismen
-weefsel: een aantal aaneengesloten cellen met gelijke vorm en functie; in veel gevallen is er tussencelstof

-orgaan: een uit een aantal typen weefsel opgebouwd deel van een organisme met één of meer functies
 -orgaanstelsel: een uit een aantal organen opgebouwd deel van een organisme met één of meer functies (verteringsstelsel, bloedvatenstelsel, geraamte/ bottenstelsel, zenuwstelsel, zintuigstelsel, voortplantingsstelsel, ademhalingsstelsel, spierstelsel, hormoonstelsel, uitscheidingsstelsel)

- 6 toelichten dat een organisme als een geheel beschouwd kan worden waarbij voor instandhouding en gezondheid van het organisme processen in onderlinge samenhang plaatsvinden: -voedselopname, gaswisseling, transport, uitscheiding, stofwisseling in relatie tot energiegebruik, groei en vervanging

BI/K/6 BIOboek 1.2 + 1.3 + 1.5 + 1.7 + 1.9 + 2.2 + 2.4 + 2.6 + 4.1 + 4.3 + 4.4 + 4.5 + 4.11

Planten en dieren en hun samenhang: de eigen omgeving verkend

De kandidaat kan

- 1 met behulp van determineertabellen en determineerkaart de naam opzoeken van planten- en diersoorten en verwoorden dat aan het onderling verschillen van soorten erfelijke factoren ten grondslag liggen
- 2 verbanden aangeven tussen vorm, bouw en leefwijze van organismen en de omgeving waarin deze organismen leven, en uitleggen hoe planten en dieren zijn aangepast aan hun leefomgeving:
  - aanpassing aan droge, natte, hete en koude omstandigheden
  - kenmerken van bloemen met windbestuiving en van bloemen met insectenbestuiving, met name:
    - . verschillen in vorm en kleur, geur, aanwezigheid van nectar en de aanwezigheid en plakkerigheid van stuifmeel
    - . vorm van de meeldraden en stamper
  - klimplanten, voorjaarsbloeiers, rozetvormende planten, waterplanten met drijvende bladeren
  - de organen via welke zuurstof wordt opgenomen en koolstofdioxide wordt afgegeven bij dieren, met name:
    - . tracheeën bij insecten
    - . kieuwen bij vissen
    - . longen, kieuwen en huid bij amfibieën
    - . longen bij reptielen, vogels en zoogdieren
  - de poten van teengangers, hoefgangers en zoolgangers
  - de functie van zwemvliezen bij watervogels, de functie van lange poten en gedeeltelijke zwemvliezen bij steltlopers en de functie van klauwen bij roofvogels
  - bij zoogdieren de vorm en de functie van plooi kiezen (bij planteneters), knipkiezen (bij vleeseters) en knobbelkiezen (bij alleseters)
  - bij planten- en vleeseters de relatie tussen het soort voedsel en de lengte van het darmkanaal
  - de functie van bepaalde snavelvormen, met name:
    - . een puntige snavel bij insectenetende vogels
    - . een kegelvormige snavel bij zaadetende vogels
    - . een haakvormige snavel bij roofvogels
  - verschillen tussen individuen van een soort kunnen het gevolg zijn van verschillen in erfelijke aanleg en/ of verschillen in milieufactoren waaraan die individuen hebben blootgestaan
- 3 delen waaruit zaadplanten zijn opgebouwd benoemen, hun functie(s) beschrijven en aangeven welke delen van planten voedingsmiddelen en/ of grondstoffen leveren voor de mens:
  - stengels: transport via houtvaten en bastvaten, opslag en stevigheid
  - bladeren met huidmondjes: fotosynthese, opname en afgifte van koolstofdioxide en zuurstof, verdamping van water
  - wortels: bevestiging in de bodem, opname van water en mineralen (voedingszouten) met behulp van wortelharen, opslag van vooral zetmeel als reservestof
  - bloemen met kelkbladeren, kroonbladeren, meeldraden (met helmraden en helmknoppen), en stamper(s) (met stempel(s), stijl, vruchtbeginsel en zaadbeginsel(s)): voortplanting
  - vrucht met een of meer zaden: geslachtelijke voortplanting
  - een zaad bestaat uit een zaadhuid, kiempje en reservestoffen vooral eiwitten, vetten en zetmeel en manieren van zaadverspreiding (m.b.v. wind, dieren, "wegschieten")
  - bollen met rokken: ongeslachtelijke voortplanting en opslag van
  - reservestoffen -knollen: ongeslachtelijke voortplanting en opslag van reservestoffen -alle genoemde delen kunnen voedingsmiddelen voor de mens leveren
- 4 enkele typen weefsel(s) van planten met functie(s) en bouw beschrijven:
  - weefsels met onder andere fotosynthese en opslag
  - vaatbundels met houtvaten (transport van water en voedingszouten) en met bastvaten (transport van water met energierijke stoffen)
  - opperhuid van stengels en bladeren met huidmondjes voor opname en afgifte van gassen en een waslaagje voor bescherming tegen uitdroging en beschadiging

-openen van huidmondjes in het licht en sluiten in het donker -openen en sluiten van huidmondjes in relatie tot opname en afgifte van water door planten
-opperhuid van wortels met wortelharen: opname van water en mineralen (voedingszouten)

- 5 uitleggen wat een ecosysteem is en uitleggen/ noemen welke relaties er zijn tussen organismen bij de energiestromen in een ecosysteem:
-planten- en diersoorten noemen die een voedselketen/ voedselweb of een piramide van biomassa/ aantallen vormen
-in een beschreven ecosysteem producenten, consumenten en reducenten onderscheiden:
. planten zijn producenten die zelf energierijke stoffen maken d.m.v. . fotosynthese
. dieren zijn consumenten die voor hun voedsel afhankelijk zijn van andere organismen
. onverteerde delen, afvalstoffen en restanten van planten en dieren worden door reducenten (zoals schimmels en bacteriën) omgezet in koolstofdioxide, water en zouten die planten kunnen opnemen/ relatie met koolstofkringloop
. consumenten en reducenten gebruiken de energierijke stoffen uit hun voedsel voor de verbranding en opbouw van het eigen lichaam
. bij het in stand houden van een organisme gaat energie verloren in afvalproducten en door verlies van warmte
- 6 in een beschreven ecosysteem biotische en abiotische milieufactoren noemen en toelichten dat individuen en populaties in een ecosysteem afhankelijk zijn van, en beïnvloed worden door biotische en abiotische factoren

BI/K/9 BIOboek 3.3 + 3.4 + 3.5 + 3.6 + 3.7 + 3.9 + 3.18

Het lichaam in stand houden: voeding en gotmiddelen, energie, transport en uitscheiding

De kandidaat kan

- 1 de functie van het verteringsstelsel beschrijven:
-voedingsmiddelen worden bewerkt zodat eiwitten, koolhydraten en vetten bereikbaar worden voor enzymen en na afbraak opgenomen kunnen worden in het bloed
- 2 de delen van het verteringsstelsel noemen, in afbeeldingen aanwijzen en functie(s) en werking ervan beschrijven, met inbegrip van enzymwerking:
-ligging en functie(s) van:
. mond met tong, speekselklieren, tanden en kiezen
. slokdarm
. maag
. alveesklier
. twaalfvingerige darm
. dunne darm
. dikke darm
. endeldarm met anus
-productie van verteringssappen in speekselklieren, maagsapklieren, alveesklier en dunne darm
-algemene functie verteringsenzymen
-speeksel en maagzuur beschermen tegen infecties via het voedsel
-functie van darmperistaltiek
-de bouw van tanden en kiezen met glazuur, tandbeen, wortel, cement, zenuw en bloedvaten
-tegenaan tandbederf, met name de rol van:
. speeksel
. tanden poetsen
. fluorbehandeling
-afvoer van bloed met voedingsstoffen via de poortader naar de lever
-ligging en functies lever, met name:
. afbraak van afval- en gifstoffen
. bewerking van voedingsstoffen
. opslag van glycogeen gevormd uit glucose
. galproductie
-ligging en functie galblaas: opslag van gal
-functie gal: met name emulgeren van vetten
- 3 voedingsstoffen en hun functie(s) voor het lichaam noemen en de relatie ervan met voedingsadviezen toelichten inclusief evenwicht tussen opname en gebruik, verbruik en verlies van stoffen bij een constante lichaamsmassa:
-op te nemen (groepen van) stoffen: water, eiwitten, vetten, koolhydraten (zetmeel en suikers), mineralen (zouten, met name kalkzouten en ijzerzouten) en vitamines

- groepen van voedingsstoffen worden gebruikt voor de opbouw van het lichaam (bouwstoffen), voor het vrijmaken van energie (brandstoffen), als beschermende stoffen en/ of als reservestoffen
  - met behulp van de schijf van vijf of een voedingsmiddelenlabel de kwaliteit/voedingswaarde van verschillende maaltijden vergelijken
  - invloed van vezels in het voedsel op de darmperistaltiek
- 4 uitleggen wat er kan gebeuren bij ondervoeding, bij overmatig gebruik van voedsel, alcohol en medicijnen, en bij gebruik van tabak en drugs en hierbij abstracte relaties leggen: -overgewicht en vermagering als gevolg van over- en ondervoeding
- de relatie tussen activiteit, gebruik van energie en opslag of verbruik van reservestoffen
  - grondstofwisseling
- 5 lymfevaten, bloedvaten en onderdelen van het hart noemen, in afbeeldingen aanwijzen en functie(s) en werking beschrijven, met inbegrip van enkele macroscopische details en problemen met de bloedsomloop:
- ligging en functies van lymfevaten, functie van kleppen -aan- en afvoer van stoffen en warmte door bloed
  - van slagaders, aders en haarvaten: functies; onderscheid naar ligging, bloeddruk, bouw van de wand, aan- of afwezigheid van kleppen en samenstelling van het bloed in deze vaten
  - naamgeving van aders en slagaders naar of bij bepaalde delen van het lichaam met daarnaast de aorta, poortader, holle aders, kransslagaders en kransaders -grote en kleine bloedsomloop
  - de bouw, ligging, functie en werking van het hart met kamers, boezems en kleppen
  - dikte van de wanden van boezems ten opzichte van de wanden van kamers in relatie tot hun functie
  - principe van verandering van druk in de kamers en slagaders tijdens de hartwerking
  - veel voorkomende oorzaken van hartinfarct en hartritme stoornissen, met name:
    - . stress
    - . overgewicht
    - . roken
    - . te grote inspanning
    - . erfelijke aanleg
  - gevolgen van een te hoge en een te lage bloeddruk
- 6 van bloed, lymfe en weefselvloeistof van de mens de samenstellende delen noemen en de functie van de delen beschrijven:
- vorm en functies en voorkomen van bloedplasma met onder andere: zuurstof, koolstofdioxide, water, voedingsstoffen en eiwitten zoals antistoffen en hormonen
  - vorm, functies en plaats van vorming van rode bloedcellen, witte bloedcellen en bloedplaatjes
  - transport van stoffen tussen bloed, weefselvloeistof en cellen
  - weefselvloeistof stroomt als lymfe in de lymfevaten
- 7 delen van het ademhalingsstelsel noemen, in afbeeldingen aanwijzen en functie(s) en werking beschrijven:
- naam, ligging, bouw, werking en functie van delen van het ademhalingsstelsel, met name:
    - . mondholte, neusholte en keelholte (met huig en strotklepje)
    - . luchtpijp met kraakbeenringen, slijmvlies met trilharen
    - . bronchiën
    - . longblaasjes
  - verschillen tussen borst- en buikademhaling/ ventilatiebewegingen door veranderingen van borstkas, middenrifspieren, buikspieren en tussenribspieren
  - functie van hoesten
  - voordelen van ademen via de neus in vergelijking met ademen via de mond
  - kwaliteit van ingeademde lucht i.v.m. astma, bronchitis, longemfyseem en hooikoorts
- 8 lever en nieren met urineleiders, urineblaas en urinebuis noemen, in afbeeldingen aanwijzen en de functie ervan noemen, de bouw en werking van de nier beschrijven en beschrijven dat omzetting van afvalstoffen en niet- bruikbare stoffen in de lever plaatsvindt en dat deze daarna uitgescheiden worden:
- wisselende gehalten aan water en afvalstoffen (zoals ureum) in urine
  - nierschors, niermerg, nierbekken

BI/K/11 BIOboek 3.10 + 3.11 + 3.12 + 3.13 + 4.7

Reageren op prikkels

- 1 toelichten dat gedrag bij dieren uit een reeks samenhangende handelingen bestaat, en kan aan de hand van concrete voorbeelden uitleggen dat gedrag afhankelijk is van inwendige en uitwendige prikkels
- 2 delen van het zenuwstelsel noemen, in afbeeldingen aanwijzen, en functie(s) en werking beschrijven; soorten zenuwcellen benoemen en onderverdelen:
  - bouw, ligging en functie van delen van het centrale zenuwstelsel, met name:
    - . grote hersenen: bewustzijn, zintuiglijke waarneming en bewuste beweging
    - . kleine hersenen: coördinatie van bewegingen
    - . hersenstam: verbinding tussen grote hersenen en ruggenmerg en een rol bij reflexen in hoofd- en halsgebied
    - . ruggenmerg: verbinding van organen met hersenen en een rol bij reflexen van romp en ledematen
  - bouw van een zenuwcel met cellichaam en uitlopers
  - ligging en functies van typen zenuwcellen:
    - . schakelcel
    - . gevoelszenuwcel
    - . bewegingszenuwcel
  - gevoelszenuw, bewegingszenuw, gemengde zenuw
  - reflex is een vaste, onbewuste reactie op een bepaalde prikkel:
    - . terugtrekreflex
    - . strekreflex
    - . kniepeesreflex
    - . pupilreflex
  - functies van een reflex: onbewust regelen van motoriek, reageren bij kans op onverwachte beschadiging van het lichaam
- 3 ervaringen/ waarnemingen van zintuig-practicumproeven in biologische termen weergeven
- 4 delen en omringende delen van de gehoororganen, van de ogen en zintuigelementen in huid, neus en tong in afbeeldingen aanwijzen en functie en werking ervan beschrijven:
  - van het gehoororgaan, met name:
    - . oorschelp
    - . gehoorgang
    - . trommelvlies
    - . trommelholte/middenoor
    - . buis van Eustachius
    - . gehoorbeentjes: hamer, aambeeld, stijgbeugel
    - . slakkenhuis met zintuigcellen
    - . gehoorzenuw
    - . evenwichtsorgaan
  - van de ogen, met name:
    - . wenkbrauw
    - . wimper
    - . traanklier
    - . traanbuis
    - . oogspier
    - . harde oogvlies
    - . hoornvlies
    - . vaatvlies
    - . iris met kringspieren en lengtespieren
    - . pupil: de opening in de iris
    - . lens: accommoderen
    - . glasachtig lichaam
    - . netvlies met gele vlek en blinde vlek
    - . oogzenuw
    - . ligging en functie van staafjes en kegeltjes
- 5 op abstracte wijze uitleggen dat prikkels uit de omgeving door zintuigen omgezet worden in impulsen die naar het centrale zenuwstelsel geleid worden, waardoor waarneming kan plaats vinden:
  - drempelwaarde, adequate prikkel, gewenning, motivatie
- 6 beschrijven dat bewust gedrag vanuit de hersenen gestuurd
- 7 wordt de samenstellende delen van de huid en het onderhuids bindweefsel noemen, in afbeeldingen aanwijzen en functie(s) beschrijven:
  - bouw, ligging en functies van de delen van de huid, met name:
    - . opperhuid met hoornlaag met dode cellen en kiemlaag met delende cellen en zenuwuiteinden ('pijnzintuig')

- . lederhuid met bloedvaten, haarzakjes, talgklieren, haarspieren, zweetklieren, zenuwuiteinden en zintuigen
  - . haren
  - onderhuids bindweefsel met vetcellen
  - de rol van de doorbloeding, vet en de mate van zweten bij de temperatuurregeling
  - de rol van de hoornlaag bij de bescherming tegen infecties, uitdroging en beschadigingen
  - de rol van pigment (in de kiemlaag) bij de bescherming tegen ultraviolette straling
- 8 het principe van de werking van hormonen beschrijven
- beïnvloeding van groei, ontwikkeling en stofwisseling
- 9 hormoonklieren noemen, in afbeeldingen aanwijzen en functies en werking met de nodige detaillering beschrijven, met name van:
- hypofyse: productie van hormonen voor regeling groei, beïnvloeden van andere hormoonklieren
  - schildklier: stimulering van verbranding in cellen
  - eilandjes van Langerhans: productie van insuline en glucagon en de . handhaving van een constante bloedsuikerspiegel; diabetes
  - bijnieren: productie van adrenaline dat de activiteit van spieren, de ademhaling en de bloedsomloop versnelt en het glucosegehalte van het bloed verhoogt
  - eierstokken en teelballen: naast productie van geslachtscellen ook productie van geslachtshormoon/ het ontstaan van secundaire geslachtskenmerken

BI/K/12 BIOboek 1.3 + 1.5 + 3.14 + 3.15 + 4.8

Van generatie op generatie

- 1 fasen in de lichamelijke en geestelijke groei en ontwikkeling van mensen noemen
- 2 delen van de voortplantingsstelsels noemen, in afbeeldingen aanwijzen en functie(s) en werking beschrijven:
- ligging, bouw en functie van eierstokken, eileiders, baarmoeder, schede (= vagina), grote en kleine schaamlippen, kittelaar (= clitoris)
  - ligging, bouw en functie van balzak, teelballen/zaadballen, bijballen, zaadblaasjes, zaadleiters, prostaat, penis, zwellichamen, urinebuis, voorhuid, eikel
- 3 functies van seksualiteit verwoorden en verschillen in opvattingen, normen en waarden daarover formuleren
- 4 beschrijven hoe de voortplanting van mensen verloopt:
- verloop van de menstruatiecyclus, met name:
    - . ontwikkeling van eicel in eierstok
    - . ovulatie
    - . opbouw baarmoederslijmvlies
    - . menstruatie (verval baarmoederslijmvlies)
  - bouw en functie van een eicel en een zaadcel
  - processen tijdens de zwangerschap, met name:
    - . bevruchting in de eileider
    - . delingen in de eileider
    - . innesteling in baarmoederslijmvlies
    - . ontwikkeling embryo/ foetus
  - ligging en functies van vruchtvliezen, vruchtwater, navelstreng en placenta (moederkoek)
  - het verloop van zwangerschap en geboorte met indalen, ontsluiting met weeën, uitdrijving met persweeën en nageboorte
  - eeneiige tweelingen, tweeeiige tweelingen
  - vormen en functie van prenataal onderzoek met name echoscopie, vruchtwaterpunctie en vlokcentest
- 5 de werking van voorbehoedmiddelen beschrijven:
- condoom, spiraaltje, sterilisatie, pessarium, invloed van de "pil" als ovulatieregulator
- 6 stadia in de levenscyclus van zaadplanten met geslachtelijke voortplanting noemen, inclusief aspecten van het overwinteren van een plant:
- ontkieming, groei en bloei
  - bestuiving en bevruchting
  - ontwikkeling van een kiempje uit een bevruchte eicel, een zaad uit een zaadbeginsel en een vrucht uit een vruchtbeginsel
  - aspecten van het overwinteren van een plant:
    - . als zaad
    - . alleen afsterven van de bovengrondse delen

- . opslag van reservestoffen in de wortels
- . met blijvende bovengrondse delen met of zonder bladeren

7 aan de hand van voorbeelden geslachtelijke en ongeslachtelijke voortplanting bij zaadplanten herkennen en toelichten

BI/K/13 BIOboek 4.9 + 4.10 + 4.11

Erfelijkheid en evolutie

De kandidaat kan

- 1 enkele situaties noemen, waarin het relevant is enige kennis te hebben van de erfelijkheidsleer en situaties noemen, waarin het relevant is om genetisch advies in te winnen en in dit verband vormen van prenataal onderzoek beschrijven
- 2 toelichten dat individuen informatie over erfelijke eigenschappen overdragen aan hun nakomelingen en welke rol chromosomen en geslachtscellen hierbij spelen:
  - chromosomen bestaan o.a. uit DNA
  - chromosomen bevatten genen, een gen is een stukje chromosoom dat de informatie voor één erfelijke eigenschap bevat
  - erfelijke informatie voor kenmerken is in enkelvoud aanwezig in geslachtscellen met een enkelvoudige set chromosomen
  - overige lichaamscellen met paren chromosomen
  - overdracht van erfelijke informatie via geslachtscellen
  - vorming paren chromosomen bij bevruchting
  - X- en Y-chromosoom als geslachtschromosomen; vrouw XX, man XY
  - dominant gen, recessief gen, genotype, fenotype, homozygoot, heterozygoot
  - intermediaire erfelijkheid
- 3 het proces en de betekenis van de gewone celdeling (mitose) en de reductiedeling (meiose) beschrijven:
  - gevolgen van mitose en meiose voor het aantal chromosomen en de erfelijke informatie
- 4 conclusies trekken uit gegevens bij monohybride kruisingen over het genotype en fenotype van ouders en/of hun directe nakomelingen:
  - berekenen van kans op een bepaalde eigenschap (bij een kruising met één eigenschap en met twee generaties)
  - stamboom
- 5 toelichten dat onder andere bepaalde stoffen en straling invloed kunnen hebben op de frequentie waarmee mutaties plaatsvinden
- 6 toelichten dat volgens de evolutietheorie in de loop van de tijd nieuwe rassen en soorten zijn ontstaan, mede onder invloed van mutatie en selectie:
  - natuurlijke en kunstmatige selectie
  - stambomen

BI/V/1 BIOboek 3.4 + 3.15

Bescherming en antistoffen

De kandidaat kan

- 1 antigenen onderscheiden die de vorming van antistoffen tot gevolg hebben:
  - virussen
  - bacteriën
  - lichaamsvreemde cellen en stoffen
  - bloedgroepantigenen (ABO-systeem en resus)
- 2 de aanwezigheid van antistoffen in verband brengen met een besmetting van mens of (landbouwhuis)dier
- 3 antistoffen als diagnostisch middel toepassen bij een op schrift aangeboden biologische probleemstelling en hierbij relevante gegevens verwerken en presenteren:
  - bloedgroepbepaling en bloedgroeptransfusie (ABO-systeem en resus)
  - verwantschapsstudies
  - identificatie en karakterisering van onbekende antigenen

- 4 aangeven hoe de bescherming van het lichaam kunstmatig kan worden verhoogd:
  - actieve en passieve immunisatie
  - toepassing van vaccins en sera bij mensen en (landbouwhuis)dieren
  - gebruik van antibiotica
- 5 binnen de context van bescherming en antistoffen uitleg geven bij (xeno)transplantaties en auto-immuunziekten

BI/V/2 BIOboek 4.7 + 4.8

Gedrag bij mens en dier

De kandidaat kan

- 1 aangeboden problemen oplossen binnen de context van gedrag, gebruikmakend van biologische begrippen:
  - begrippen
    - uitwendige prikkel zoals temperatuur, licht geluid
    - inwendige prikkel zoals hormonen, honger, dorst
    - sleutelprikkel
    - supranormale prikkel
    - respons
  - contexten
    - consumentengedrag
    - (verantwoorde) behuizing voor (landbouw)huisdieren
- 2 ethogrammen en protocollen van gedrag van dieren of mensen maken en/of interpreteren, gebruik makend van:
  - veldwaarnemingen
  - practicum
  - visueel materiaal
- 3 aan de hand van concrete voorbeelden verschillende vormen van leren, sociaal gedrag en communicatie noemen en de functie(s) daarvan aangeven
- 4 in concrete (beschreven) situaties de rol beoordelen van leren, sociaal gedrag en communicatie bij mensen en dieren bij taakverdeling en coördinatie, in het bijzonder bij:
  - imprenten, trial & error, conditionering
  - erfelijk/ aangeleerd gedrag
  - dreig- en imponeergedrag
  - taakverdeling binnen groepen
  - balts, paringsgedrag, broedzorg
  - territoriumgedrag
  - rolpatronen, normen en waarden
  - rangorde
- 5 een standpunt over de vergelijking van het gedrag van mensen en dieren bediscussiëren en beargumenteren

BI/V/4

Vaardigheden in samenhang

De kandidaat kan de vaardigheden uit het kerndeel in samenhang toepassen.